

TÜRKÇEDE KELİME KOŞMALARI

MEHMET ALİ AĞAKAY

Eskiden *atf-ı tefsiri* denilen kelime çiftleri Türkçenin, her türlü tahmini aşacak derecede bol ve çeşitli bir dil varlığıdır. O kadar ki beş dakika süren bir konuşmaya veya bir gazete sütununa dikkat edilirse bunlardan en az üç beş tanesinin geçtiği görülür. Öyle iken bu hale nasılsa son zamanlara kadar üzerinde durulacak bir konu değeri verilmemişti.

Sayın A. Cevat Emre *Türk Dilbilgisi*'nde (sayfa 544-548) *ikizleme* adıyla andığı bu kelime çiftlerini ele almış, söz bölükleri bakımından sınıflıyarak epey örnekler vermiş, fakat bunların kuruluşları üzerinde durmamıştır.

Bu alanda bize en olgun denemeyi veren Dr. Saadet Çağatay olmuştur. Sayın Çağatay'ın *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi 1942 yılında "Uygurcada Hendiadyoinler"* başlığı altında çıkan incelemesi konuyu birçok yönden aydınlatmış olan yetkin bir çalışmadır.

*

Osmanlıcada birbirini yorumlayan iki kelimenin birbirine *ve* (-u, -ü) edatiyle bağlanarak kelime çifti halinde kullanılmasına *atf-ı tefsiri* adı verilir, örnek olarak da *ahz-u girift*, *mürur-u ubur*, *şerh-ü izah* gibi hemen hemen aynı anlamdaki kelimelerin bağlanmaları gösterilirdi.

Batı dillerinde kullanılan yunanca *hendiadyoin* terimine gelince, bu da aşağı yukarı aynı olayı anlatır: *hen* bir, *dia* yolu ile, aracıyle, *dyoin* iki (iki yolu ile bir), yani iki kavram kullanarak tek bir kavram anlatma.

Ancak bu, aslında, *atf-ı tefsiri* gibi belirli birtakım kelime çiftlerine verilmiş bir ad olmaktan çok, bir söz sanatının adı olarak kullanılmıştır: "Dua eden seslerle dolu bir tapınak (*Un temple rempli de voix qui prient*)" diyerek yerde "Sesler ve dualarla dolu bir tapınak (*Un temple rempli de voix et de prières*)" demek bir *hendiadyoin* yapmak olur. Burada "sesler ve dualar" çifti ile, tek sayılan "dua eden sesler" kavramı anlatılmış oluyor.

“Sesler ve dualar” *hendiadyoin*’i *atf-ı tefsiri*’nin öz anlamı bakımından ele alınırsa, gerçekten, seslere *atfedilen* duaların bu sesleri *tefsir* ettiği, yani seslerin nasıl sesler olduğunu açıkladığı, böylece de iki terim arasında az çok anlam uyarlığı bulunduğu görülür.

*

Türkçede birçok kelime çiftlerinin yanyana kullanılabilmesi şeklindeki olay ne *hendiadyoin* gibi bir söz sanatı, ne de *atf-ı tefsiri* gibi çoğu aynı kavramı ayrı kelimelerle yinelemekten ibaret bir üslup gösterişidir. Türkçedeki olay, çoğu yeni bir kavram anlatmak veya belli bir kavrama değişik bir renk vermek üzere birbirine koşulan iki kelimededen tek bir kuruluş, temelli, anlamca bağımsız bir kuruluş türetmek yolunda bir yapı (teşkil) yöntemidir.

Sayın A. Cevat Emre *Türk Dilbilgisi*’nde bu çeşit kuruluşları *ikizleme* adıyla anıyor. *Ikiz* sözü, gerçek anlamı dışında, bize şunu hatırlatır: birbirine çok benzeyen, hattâ birbirinin aynı olan ve bir arada bulunan iki (şey), *ikiz evler*, *ikizli şamdan* gibi. Oysa ki konumuz olan kuruluşlar ya *eş dost*, *el gün*, *dağ taş*, *az buçuk* gibi öğeleri birbirine hiç benzemiyen, ya da *konu komşu*, *sürü sepet*, *ak pak*, *yaşlı başlı* gibi, öğeleri arasında sadece birtakım ses uygunlukları bulunan kuruluşlardır. Onun için bunlara *koşma* demeyi, birbirine koşulan kelimelerin her birini de *koşuk* adıyla anmayı daha yerinde bulduk. Ancak, edebiyattaki koşmalarla karıştırılma ihtimali bulunduğu vakit bunlara *kelime koşması*, edebiyattakilere de *deyiş koşması* diyerek birbirinden ayırmak uygun olur.

*

Dr. Çağatay çeşitli kaynaklardan toplanmış ikiyüz altmış kadar uygurca kelime koşması üzerine yaptığı incelemeden genel olarak başlıca şu sonuçlara varıyor :

1. Koşmalar anlamdaş kelimelerle olduğu kadar anlamları bir olmıyan, hattâ karşıt olan kelimelerle de meydana gelir.

2. Koşukların dizilişi birtakım temellere dayanır :

- a) Heceleri eşit olan koşuklardan biri vokal ile başlarsa başa alınır: *arığ simek* (= orman), *asığ tusu* (= fayda).
- b) Koşuklar ister vokal, ister konsonla başlasın, az heceli olanlar başa geçer: *ed tavar* (= servet), *küç erdem* (= fazilet).
- c) Söylenişi kolay olan (yani konsonları tonlu veya vokalleri düz olan) koşuk başta yer alır: *bulmak tapmak*

(=bulmak), *sav öt* (=öğüt).

3. Koşukların birçoğu arasında başta, sonda veya kelimenin içinde ses uygunlukları (allitération) görülmektedir: *kuş kuzgun, iş yumuş*.

4. Koşuklar tek bir kelime halinde kaynaşmış olmayıp her biri gramer bakımından bağımsız kalır: *tezmek kaçmak*'tan *tezgülük kaçguluk*.

*

Biz Türkiye Türkçesinden derlenmiş dört yüz kelime koşmasını inceliyerek buradaki durumu anlamak ve konuyu biraz daha derinleştirmek istedik.

Şunu şimdiden haber verelim ki, koşmalara düzen veren ana kurallar bakımından iki dil kolu arasında ayrılık yoktur. Ancak Türkiye Türkçesinde :

a) koşmalar diziliş kurallarına daha çok bağlı görünüyor;

b) birtakım koşmalarda koşukların biri, kimi vakit de her ikisi tek başına anlamı olmıyan, salt bu iş için yaratılmış bulunan kelimelerdir: kaba saba'daki *saba* ve *çıtı pıtı* gibi;

c) koşuklar her koşmada çekim bakımından bağımsız değildir, tek kelime gibi kaynaşmış olan ve o yolda çekimlenen koşmalar da vardır: *alış verişi* (kesmek) yerine *alışı verişi* (kesmek) denmez;

d) Koşuk olarak tek kelime yerine kelime takımı kullanılmış bileşik koşmalar da az değildir: *açtırma kutuyu söyletme kötüyü, ak köpek kara köpek, akı ak karası kara, alı al moru mor, Ali kıran baş kesen, Ali'nin külâhı Veli'ye Veli'nin külâhı Ali'ye, astığı astık kestiği kestik, ayvaz kasap hep bir hesap, bir köroğlu bir ayvaz, bu ne perhiz bu ne lâhana turşusu, dediği dedik bildiği bildik, evet efendim sepet efendim, har vurup harman savurmak, ince eleyip sık dokumak, tam takır kuru bakır, ununu elemiş eleğini asmış, üç aşağı beş yukarı, yaşı ne başı ne, yedi iklim dört bucak, yel yepelek yelken kürek*.

Türkiye Türkçesi koşmalarında da koşuklar arasında ses uygunluğu göze çarpacak derecede çoktur: *kılık kıyafet, selâm kelâm, çoluk çocuk*'ta olduğu gibi başta, sonda veya her iki yanda sesleri uygun düşen kelime seçilmesi bir kural değilse de uygulanmasına elden geldiği kadar çalışılan bir yoldur.

*

Bu kısa karşılaştırmadan sonra, asıl konuya geçelim.

İncelememizi, biri koşuklar dizilirken uyulan ilkeler, öbürü de meydana gelen koşmalarla sağlanan anlam değerleri olmak üzere iki bakımdan yürüteceğiz.

DİZİLİŞ İLKELERİ

Koşmalarda koşukların dizilişi gelişi güzel olmuyor. Bu diziliş koşukların niteliğine göre uygulanan birtakım kurallara sıkıca bağlıdır. O kadar ki, bunların yeri değiştirilecek olursa kimi, koşma ya anlaşılmaz olur, ya da bütün bütün başka bir anlam verir. *İri yarı* yerine *yarı iri* denince aynı kavram çevresi içinde kalınsa da istenilenin tersi anlaşılmış olacağı gibi, *karı koca* yerine *koca karı* denince de bütünü ayrı birşey anlatılmış olur.

Bu derece önemli olan dizi sırası başlıca iki temele dayanır: koşukların birbiri karşısındaki anlam ve ses durumu.

Koşuklar arasında tabiat ve mantığın anlam bakımından gerekli kıldığı bir sıra varsa buna bağlı kalınır. Böyle bir gereklik bulunmadığı zaman koşukların ses özellikleri işe karışır.

Biz, topladığımız dört yüz koşmadan yüz birinin mantığın gösterdiği sıraya uyması gereken koşuklarla meydana gelmiş bulunduğunu ve bunlardan yalnız dört tanesinin bu gereklige uymadığını gördük. Geri kalan doksan yedisi aşağıda gösterilen ilkelere göre dizilmişlerdir :

a) Azdan çoğa: *az çok, beş on, bir iki, kırk elli, eksik ziyade, sekiz on, üç dört, üç aşağı beş yukarı.*

b) Öncekinden sonrakine: *bugün yarın, eninde (önünde) sonunda, o gün bu gün, yarın öbür gün.*

c) Bir işin ilk evresinden son evresine: *derme çatma, dur otur, durmuş oturmuş, ekip biçmek, giyim kuşam, giyinmek kuşanmak, giyinti kuşantı, kapıp koyvermek, kaptı kaçtı, kesip atmak, kırık dökük, oldu bitti, satıp savmak, selâm kelâm, tika basa, ununu elemiş eleğini asmış, yatıp kalkmak.*

d) Temel kavramdan yardımcı kavrama: *açık saçık, afiyet şeker, aheste beste, anası danası, arama tarama, arap çorap, aslı astarı, aslı faslı, ayan beyan, az buz, bağırarak çağırmak, belli bestli, canla başla, çeyiz çimen, çift çubuk, çürük çarık, dağ taş, dedi kodu, değiş tokuş, deli dolu, döl dös, düşünmek taşınmak, evet efendim sepet efendim, falan fıstık, gezip tozmak,*

helâl hoş, hesap kitap, hoş beş, iri yarı, kıızı kırsrağı, saçma sapan, sayım suyum, selâm sabah, sövmek saymak, sürü sepet, tuz buz, yaşı ne başı ne, yaşlı başlı (haraç mezat koşması bu kurala uymamıştır).

e) Koşuklardan biri yakıştırma olduğu zaman sona alınır: *bakkal çakkal, boy bos, çarpık çurpuk, eski püskü, falan feşmekân, hammal cammal, harman çorman, hayal meyal, kaba saba, kambur kumbur, kambur zambur, sıkı fıkı, soy sop, süs püs, takım taklavat, tek tük, teker meker, ters pers, tüy tüs, ufak tefek, yarım yamalak, yarım pürçük, yırtık pırtık (çoluk çocuk, hırlı hırsız, konu komşu bu kurala uymamıştır).*

f) Biri olumlu, biri olumsuz iki koşuk karşılaşıncı olumlusu başa geçer: *belli belirsiz, yerli yersiz, münasebetli münasebetsiz, bilir bilmez, görünür görünmez, ister istemez, olur olmaz.*

Not : — Bu koşmalardan fiillerin geniş zamanı ile yapılanları her fiilden serbestçe yapılabilen ve aralıksız bir ardışıklık anlatan aynı şekildeki ulaçlarla (gerundium'larla) karıştırılmamalı.

Mantığın sıra göstermediği maddelerde (eş anlamlı, yakın anlamlı, karşıt anlamlı, ayrı anlamlı olan veya kendi başına anlamı olmıyan koşuklarla yapılmış koşmalarda) koşukların dizilişi ses özelliklerine göre düzenlenir. Bunlarda kelimelerin hece sayısı, vokal veya konsonla başlamaları, vokallerinin niteliği gibi durumlar gözönünde tutulur :

A. Hece sayısı eşit olmıyan koşuklardan hecesi az olanı başa geçirilir: *aç biilâç, akı ak karası kara, ar namus, ardi arası, asker başıbozuk, az buçuk, bağ bahçe, bet beniz, bıkmak usanmak, bitmek tükenmek, bulup buluşturmak, can ciğer, canı gönülden, cümhür (cümbür) cemmat, çalışmak çabalamak, çekip çevirmek, çul çaput, dal budak, dek düzen, deli divane, din iman, dirlik düzenlik, don gömlek, don paça, el âlem, el ayak, el ense, el etek, el pençe, genci ihtiyarı, görmüş geçirmiş, göz kulak, güçlü kuvvetli, gül gülistan, güle oynıya, günlük güneşlik, hal hatır, hamhum şaralop, han hamam, har vurup harman savurmak, hısım akraba, it köpek, kabacak, kadın kadıncık, kanlı bıçaklı, karga tulumba, karma karışık, kasıp kavurmak, kem kötü, kılık kıyafet, kış kıyamet, kız kızan, kol kanad, kör kütük, kör topal, kul köle, kul kurban, kur kuşak, mal menal, palas pandıras, pesten kerani, saç sakal, saçlı sakallı, sağ esen, sağ salim, sarmak sarmalamak, sefil sergerdan, ses seda, ses selen, seve oynıya, silip süpürmek, söz sohbet, sürüp sürüşürmek, şanlı şöhretli, şen esen, şen şatır, takmak takıştırmak, tam takır, tam takır kuru bakır, tas tarak, top tüfek, toz duman, toz*

talaz, toz toprak, tuz biber, ucu bucağı, uslu akıllı, uzun uzadıya, verip veriştirmek, yapıp yakıştırmak, yel yepelek yelken kürek, yol yordam, yol yöntem, yüz surat, zil zurna.

Bu çeşitten yüz çiftin ancak altısı tersine dizilmiştir: *ana kız, baklava börek, ileri geri, ince eleyip sık dokumak, para pul, yedi iklim dört bucak.*

B. Eşit heceliler arasında vokalle başlayan koşuk öne geçer : *abuk sabuk, abur cubur, açtırma kutuyu söyletme kötüyü, adı samı, ağlayıp sızlamak, ahım şahım, ak pak, akıl fikir, akli fikri, akşama sabaha, ala vere, alaca bulaca, alacak verecek, alan talan, alı al moru mor, alıcı verici, alım satım, alıp vermek, alış veriş, allak bullak, Ali'nin külâhı Veli'ye Veli'nin külâhı Ali'ye, allı pullu, ana baba, anlı şanlı, apar topar, ara sıra, arı sili, aslı nesli, asmak kesmek, astığı astık kestiği kestik, aşağı yukarı, atıp tutmak, aygın baygın, ayılmak bayılmak, ayrı gayrı, ayrı seçi, eciş bücüş, eğri büğrü, eğri doğru, eksik gedik, el gün, eni konu, enine boyuna, er geç, estek köstek, edi budu, eti budu, etli canlı, etli butlu, ev bark, evirmek çevirmek, ezile büzüle, ıkımp sıkınmak, iklim tıklılim, iklimli sıkılyca, ıvr zıvr, içli dışlı, in cin, incik boncuk, ipsiz sapsız, iri yarı, iş güc, ite kaka, itişip kakışmak, iyi kötü, okur yazar, ört bas, öte beri, öteki beriki, özene bezene, uflamak puflamak, üflemek püflemek, üst baş.*

Bu takıma giren seksen koşmadan yalnız altı tanesi kurala uymamıştır: *baba oğul, kadın erkek, sabah akşam, yemek içmek, yol iz, yorgun argın.*

C. Koşma konusunda eşit heceli kelimelerin baş hece vokalleri arasında bir sıra üstünlüğü göze çarpar; kapalılarla yuvarlaklara göre açık ve düz olan *a*, sonra *e*, kapalı yuvarlaklara göre de düzler ve özellikle açık yuvarlak olan *o* ve *ö* üstün tutularak başa alınır: *alt üst, altlı üstlü, artık eksik, barış görüş, cart curt, çalı çırpı, çanak çömlek, çatal bıçak, çeki düzen, çelik çomak, çerden çöpten, dayalı döşeli, dediği dedik bildiği bildik, derdi günü, derli toplu, doğru dürüst, falan filân, fasa fiso, gece gündüz, hacı hoca, halim selim, hile hud'a, hoplıya zıplıya, irili ufaklı, kaç göç, kan ter, kara kuru, kargacık burgacık, karı koca, karışanı görüşeni, harman çorman, kaş göz, kaşlı gözlü, kazma kürek, kelle kulak, kem küm, konar göçer, köşe bucak, lâm cim, mal mülk, namaz niyaz, sağ sol, sandık sepet, sarmaş dolaş, sayıp dökmek, sazı sözü, tadı tuzu, takas tukas, tatsız tuzsuz, tekme tokat, var yok, vara gele, varı yoğu, yakmak yıkmak, yalan dolan, yamrı yumru, yanar döner, yarı buçuk, yatak döşek, yatak yorgan, yaz kış, yazar bozar, yer yurt, yorgan döşek, zar zor.*

A ve B durumları dışında kalıp C ilkesine göre dizilmesi gereken yetmiş dokuz koşmadan on iki tanesi tersine sıralanmıştır: *belli başlı, düğün bayram, düğün dernek, göğüs bağır, kıyı köşe, köylü kentli, sıra saygı, sille tokkat, sulu sepken, suyu seli, ulu orta, ziyan zebil.*

*

Dört yüz koşmanın içinde karakterce yukarıda geçen takımların dışında kalan yalnız kırk bir tane vardır: *basma kalıp, büyüğü küçüğü, cici bici, cicili bicili, çatra patra, çıtı pıtı, çıtır pıtır, çör çöp, delik deşik, deniz derya, dur tut, dere tepe, düzgü düzen, girdisi çıktısı, girinti çıkıntı, günü dünü, hık mık, hırtı pırtı, iğne iplik, kan can, kanlı canlı, kara katı, kerli ferli, kıvrır zıvrır, kurt kuş, param parça, pılı pırtı, saç baş, sellem sepet, senli benli, sere serpe, sus pus, süklüm püklüm, şöyle böyle, şu bu, şurada burada, yağ bal, yağlı ballı, yaka paça, yalan yanlış, yalvarmak yakarmak.*

Bu koşmalardaki koşuklar mantık sırasına bağlanacak birer kavram ilintisi göstermedikleri gibi hece sayısı veya ilk hece vokali bakımından da farklı değiller. Onun için dizilişleri, yukarıdaki ilkelerle açıklanamaz; olsa olsa bunlar için, konsonlarındaki farklılara dayanan ayrı bir ilke düşünülebilir.

KOŞMALARLA SAĞLANAN ANLATIŞLAR

Bir koşmanın verdiği anlam, kendisini meydana getiren koşukların eş, yakın, karşıt anlamlı olmak gibi birbirine göre olan durumlarıyla belirir. Onun için diziliş konusunda bunların karşılıklı ses durumları nasıl gözden geçirilmişse burada da anlamlarının birbiriyle olan ilişkisini göz önüne almak gerekir. Çünkü, koşmaların anlamında beliren pekişme, genişleme, kutuplaştırma, ikircillik, tekleştirme gibi çeşitli değerler bu ilişige dayanır. Mesele bu bakımdan ele alınınca, koşukların yedi vasıfta olabileceği görülür :

1. Eş anlamlı,
2. Yakın anlamlı,
3. Karşıt anlamlı,
4. Anlamca ilişkili,
5. Anlamca ilişiksiz,
6. Koşuklardan biri anlamsız,
7. Her ikisi anlamsız.

Eş anlamlı koşuklarla yapılan koşmalar düşünceyi pekiştirerek

anlatır: *bitmek tükenmek, doğru dürüst, deli divane, kılık kıyafet, sille tokat* v.b. gibi.

Yakın anlamlılarla yapılanlar kavram çerçevesini genişletmeye yarar: *ak pak, akıl fikir, aslı nesli, din iman, mal mülk, yer yurt* v.b.

Koşuklarının anlamı karşıt onlanlar ya *alt üst, öte beri, ulu orta* gibi mecaz yolu ile yeni bir kavram meydana getirmeye, ya *alıcı verici, altlı üstlü, büyüğü küçüğü, enine boyuna, gece gündüz, yaz kış* gibi iki karşıt kavramı uzalaştırıp iki kutuplu bir düşünce anlatmaya, ya da *az çok, er geç, ileri geri, var yok, üç aşağı beş yukarı* gibi iki ihtimali karşılaştırıp ikircillik meydana getirmeye yarar.

Koşuklarında ancak çağrışım yolu ile bir anlam ilişkisi sezilen koşmalar, *karı koca, ana baba, giyim kuşam, göz kulak, saz söz, selâm kelâm* v.b. de olduğu gibi, iki ayrı kavramı birbirine bağlayıp tekleştirme görevindedir.

Koşuklar arasında hiçbir anlam ilişkisi bulunmadığı vakit, ya *ahım şahım, dedi kodu, hoş beş* gibi apayrı bir anlam meydana gelir, ya da *afiyet şeker, aslı faslı, çeyiz çimen* koşmalarında görüldüğü gibi, ikinci koşuk ancak birincisinin anlamını pekiştirir veya genişletir.

Koşuklardan biri anlamsız olduğu vakit (ki aralarında hemen her zaman ses uygunluğu bulunur) anlamsız anlamlı olanın alanını kendi değeri içinde genişletmeye yarar: *bakkal çakkal, çoluk çocuk, hayal meyal, sıkı fıkı, ufak tefek* gibi.

Son olarak, koşuklarının her ikisi *abuk sabuk, çıtı pıtı, vır zıvır, kem küm* gibi anlamsız olan koşmalar geliyor. Bunlarda anlamın doldurma olması tabiidir.

*

Okumuşların yapıp dile soktukları *ahz-ü ita, ilm-ü haber, seyr-ü sefer* gibi üç beş yabancı kurallı koşmaya karşılık halkın öz dilden yarattıklarının bu kadar bol ve çeşitli olması yabancı dillerin verebileceği imkânlarla öz dilin imkânları arasındaki büyük farkı gösterir.